

CERCETAREA ARHEOLOGICĂ A SATULUI ȘI A TÂRGULUI CA TIPURI DE AȘEZĂRI DIN BIHORUL MEDIEVAL. METODE, REALIZĂRI, PRIORITĂȚI

Ioan Crișan*

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE VILLAGE AND THE BOROUGH AS TYPES OF SETTLEMENT IN THE MEDIEVAL BIHOR. METHODS, ACHIEVEMENTS, PRIORITIES

Abstract

In the study of medieval settlements in multiple aspects, archaeological research has an increasingly important role. The author initiated the research of the village and the medieval borough at the border of Bihor County and a larger area on Crișuri having the support of the Criș County Museum from Oradea. The first steps in this approach were the location, repertoire and mapping of the sites of the medieval settlements. In parallel with the surface surveys, samplings and excavations were carried out in settlements located in different geographical units.

In order to deepen the problems of the two types of medieval habitat, two neighboring sites from the Salonta Plain: Cefa-Intravilan and Cefa-La Pădure were studied. The results of the research conducted so far are arguments for further digging in both sites.

In the depression of Beius, an intermountain geographic area still little known, the archaeological researches initiated were requested horizontally in order to identify the medieval and vertical in the Sânmartinu de Beiuș-La Piatra site.

There were medieval settlements in Bihor, whose names defined the ethnicity of the inhabitants. Archaeological research would highlight the characteristic features of the material culture and the spiritual life of the inhabitants of different ethnicities.

Keywords: *geographical unit, medieval habitat, location, archaeological site, settlement, village, borough*

Cercetările arheologice și investigarea surselor scrise au relevat că habitatul medieval era articulat din așezări omenești de diferite tipuri, în funcție de extensie, destinație, intensitatea locuirii și durata acesteia. Studiul așezărilor medievale privite sub multiple aspecte a fost abordat în lucrări care vizau cu preponderență realitățile oglindite în documentele vremii. Dar acestea obligă pe istoric la o "reconstituire totală și la o reintegrare a vieții trecute pe care izvoarele o dau numai în icoane răzlețe"¹. Această viziune integratoare, presupune studierea manifestărilor de cultură materială și de viață spirituală cu toate mijloacele posibile. Arheologia medievală românească, dezvoltată cu deosebire în perioada postbelică, a urmat, după mai buna ei așezare și în urma cercetării unor mari complexe istorico-arheologice, asemenea direcție de investigare care a oferit deja rezultate notabile. Ca modalitate de abordare, s-a recurs la cercetarea arheologică structurală, care acordă atenție piesei arheologice, unei anumite componente a ansamblului habitational sau unei manifestări cultural-istorice. Alături de aceasta s-a acționat și pe direcția studierii vestigiilor dintr-o așezare, în totalitate și în relația lor organică. Este studiul așezărilor în nașterea și evoluția lor istorică prin munca colectivităților care le-au întemeiat, a creatorilor de valori, în existența lor cotidiană.

Investigarea complexă a principalelor aspecte ale locuirii medievale în anumite zone s-a impus drept o utilă metodă de cunoaștere istorică. Restrângerea cercetării științifice la arii geografice a permis o mai precisă și densă reconstituire a evoluției socio-umane din perimetrele respective și compararea mai temeinică a acestora cu evoluțiile din regiuni învecinate sau mai îndepărtate. În județul Bihor cercetările arheologice au fost îndreptate o bună perioadă cu preponderență spre preistorie, protoistorie și epoca veche. În ceea ce privește epoca medievală, deși nu au lipsit, cercetările au constituit de cele mai multe ori preocupări colaterale, legate de

* Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, crisanioancris@gmail.com

¹ N. Iorga, *Nevoia înnoirii cunoștințelor istorice*, Conferință ținută la Casa școlilor (1012), Generalități, p. 102, 104, 113; apud N. Iorga, *Scieri istorice*, I, București, 1971, studiu introductiv A. Sacerdoțeanu, p. 14

urmărirea altor obiective. Săpăturile de mai mare amploare au vizat cu precădere complexe cu funcționalitate specială, fiind executate în colaborare cu arheologi din afară.

Deși viața medievală s-a manifestat în quasitotalitate în sate și târguri, păreri preconceptuate privind aspectul nespectacular al descoperirilor în aceste medii au generat o anumită reticență vizavi de cercetarea lor. Căutând să răspundă sarcinilor care-i stau în față, cercetarea arheologică acționează cu tot mai multă insistență și pe această direcție. Din motive obiective, majoritatea săpăturilor au avut și au în continuare un caracter preventiv și de regulă o extensie limitată. Dar având în vedere că, „în cercetarea arheologică efectuată privind formarea satelor și a târgurilor, respectiv a orașelor, o importanță decisivă o au două elemente ce trebuie urmărite atent, onest și îndelungat: strângerea tuturor datelor obținute de știință într-un tot coerent și cercetarea îndelungată a unui obiectiv arheologic, în special a acelora în care continuitatea de viață istorică, de civilizație și cultură apare reliefată concret prin descoperiri arheologice în aceeași așezare, în perimetrul aceleiași așezări, sau într-o zonă geografică cu trăsături proprii”² se impune investigarea în întregime a unei așezări cu părțile sale componente în conexiunea lor.

Cunoscând aceste realități din domeniul arheologiei medievale bihorene, începând cu anul 1985 am inițiat cercetarea satului și a târgului medieval având susținerea Muzeului Țării Crișurilor din Oradea. Primii pași în acest demers au constat în localizarea, repertorierea și cartografierea amplasamentelor așezărilor medievale. În paralel cu cercetările de suprafață, au fost efectuate sondaje și săpături în cuprinsul unor așezări situate în unități geografice diferite: Șuncuiuș, Bălnaca (în colaborare cu S. Dumitrașcu) și Oradea-Ioșia pe valea Crișului Repede, Sânmartinu de Beiuș și Cociuba Mare pe Crișul Negru, Sânnicolau Român pe interfluviul dintre cele două Crișuri, Abram pe Barcău și Cefa în Câmpia Crișurilor. O parte a rezultatelor acestor cercetări au fost cuprinse în volumul *Așezări rurale medievale din Crișana (secolele X-XIII)*, ce a văzut lumina tiparului în editura Muzeului Țării Crișurilor din Oradea în anul 2006.

În dorința de a contribui la aprofundarea problematicii celor două tipuri de habitat medieval, am luat în studiu două situri vecine de pe raza localității Cefa. Este vorba de Cefa-Intravilan și de Cefa-La Pădure, ambele situate în Câmpia Salontei, unul pe treapta înaltă a acestei unități geografice, celălalt pe treapta sa joasă. Pe primul sit s-a constituit o așezare care în evul mediu a acces în categoria târgurilor cu premise de a deveni oraș, iar pe cel de-al doilea au apărut și s-au dezvoltat, în mod succesiv, două așezări obișnuite, ca majoritatea covârșitoare a satelor medievale bihorene. Dacă la Cefa-Intravilan așezarea și-a menținut cu intensități diferite dar neîntrerupt existența de la început până astăzi, la Cefa-La Pădure locuirea a încetat definitiv la finalul secolului al XVII-lea.

Studiul târgurilor medievale bihorene din punct de vedere arheologic a stat mai puțin în atenția cercetătorilor și, dacă lăsăm la o parte Biharea, așezare care la un moment dat era considerată oraș, abordarea de la Cefa este până în prezent singura încercare de acest tip. Au fost supravegheate lucrările de utilitate publică din actualul intravilan, suprapus vetrei medievale a așezării, și au fost cercetate sistematic două obiective: biserica ortodoxă și parțial cimitirul din jurul acesteia. Studiile de parament au relevat că edificiul bisericii, considerat a fi unul modern, este la origine o construcție medievală romanică databilă în secolul al XIII-lea. Săpăturile din cimitir au condus la dezvelirea unor morminte cu caracteristici din secolele XIV-XVI. Metoda combinatorie a dat posibilitatea obținerii unor detalii de ordin arheologic și istoric care verificându-se și completându-se reciproc au condus la rezultate pe baza cărora considerăm, fără a face afirmații categorice, că Cefa a fost un târg întemeiat de coloniști străini într-o zonă cu locuire anterioară autohtonă de lungă durată. Ies în evidență o serie de elemente care conturează tabloul unui oraș în devenire unde se practicau meșteșuguri, funcționa un sistem de credit bancar și se derulau activități specifice unor persoane cu pregătire intelectuală. Secolul al XV-lea a fost pentru Cefa un secol de aur, creându-se unele condiții ale trecerii în categoria așezărilor de tip urban, nivelul la care se afla târgul Cefa fiind apropiat de cel al unor orașe din Țara Românească și din Moldova în perioada de formare a structurilor lor urbane. Condițiile din perioada care a urmat nu au fost însă favorabile pentru o evoluție care să conducă la trecerea pragului spre a deveni oraș. Rezultatele cercetărilor efectuate până în prezent la Cefa-Intravilan sunt cuprinse în două volume editate de Muzeul Țării Crișurilor: *Cefa*,

² S. Dumitrașcu, *Biharea*, I, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1994, p. 56

I. De la începuturi până în secolul al XVII-lea, Oradea, 2007 și *Medieval și modern. Edificiul și cimitirul bisericii ortodoxe din Cefa*, Oradea, 2011. Continuarea săpăturilor arheologice și aprofundarea studiului surselor scrise vor aduce noi elemente care să întregască imaginea acestui târg medieval.

Situl arheologic Cefa-La Pădure se întinde pe o suprafață de 21,13 ha, fiind cuprins, prin Hotărârea de Guvern nr. 1217 din 2 decembrie 2010, în perimetrul Parcului Natural Cefa, arie protejată de interes național. Dacă la Cefa-Intravilan cercetările au fost drastic restricționate din motive de spații accesibile săpăturilor, în ceea ce privește situl La Pădure excavațiile s-au putut desfășura fără astfel de inconveniente. Suportul financiar a permis prestația unui singur arheolog, responsabil de șantier, cu o echipă restrânsă de lucrători, care și-a dozat resursele avute la dispoziție pentru a putea investiga toate componentele așezărilor medievale de pe sit. Din acest motiv săpăturile s-au desfășurat o perioadă relativ îndelungată urmând calea pașilor mărunți. Primul sondaj a fost efectuat în anul 1986, situl devenind apoi un șantier arheologic cu activitate permanentă până în anul 2014.

Încă de la început s-a stabilit că pe situl locuit din neolitic s-au succedat două așezări medievale. A fost întâi o așezare medievală timpurie cu nivele de locuire din secolele VIII-X, peste care, începând cu secolul al XI-lea, s-a suprapus o nouă așezare, atestată documentar începând cu anul 1214 sub numele de Rădvani. Cercetările arheologice au constatat din periegeze, ridicări topografice, sondaje de diagnostic intruziv, scanare geomagnetică și săpături sistematice. Chiar dacă mijloacele financiare nu au permis executarea de săpături pe întreaga suprafață a sitului, așezările medievale i-au fost cercetate toate cele trei părți componente în strânsa lor conexiune. Obiectivele principale pe care ni le-am propus au constatat în studierea apariției, consolidării și dispariției celor două sate. S-a urmărit evidențierea elementelor de continuitate în viața colectivităților locale și schimbările survenite după impactul cu diferite stăpâniri care și-au exercitat temporar autoritatea în Bihor. În centrul atenției au stat casa, gospodăria, creația materială a oamenilor ca elemente concrete ale vieții comunității. Urmărind traiectoria celor două așezări, am stăruit asupra perioadelor celor mai prospere, când evoluția lor a atins cea mai înaltă cotă.

Au fost investigate 81 de complexe de locuire (locuințe, anexe, amenajări gospodărești). Săpăturile din cimitirul satului Rădvani au făcut posibilă dezvelirea vestigiilor edificiului bisericesc și atingerea limitelor în spațiu și timp ale celor două obiective. Au fost identificate și cercetate 448 de morminte conținând scheletele a 454 de indivizi. Cu acest număr de morminte cercetate, cimitirul satului Rădvani este al doilea din Bihor, după cel de la Biharea-Cărămidărie, considerat cel mai mare cimitir medieval din Crișana. Ridicarea topografică a detectat urmele unui sistem de fortificare antropoc al cimitirului și bisericii constând dintr-un val de pământ și două șanțuri concentrice, azi aproape imperceptibile în urma lucrărilor de hidroameliorații și de amenajări agricole. Materialul arheologic rezultat în urma săpăturilor, care s-a dovedit în unele cazuri chiar spectacolar, aduce analogii și prezintă noutăți care racordează locuirea medievală de pe sit nu numai arealului bihorean, ci unuia mai larg, transcarpatic, central european și sud dunărean.

În urma demersului întreprins asupra sitului arheologic Cefa-La Pădure s-a obținut un quantum de date pe baza cărora s-a conturat imaginea celor două așezări medievale care s-au succedat pe același amplasament. Sunt imagini în care se regăsesc elemente comune mediului satelor medievale din Câmpia Crișurilor, începând cu realitatea existenței unei rețele de așezări medievale timpurii autohtone peste care s-au suprapus așezări înființate în urma implementării relațiilor feudale de tip apusean de către regatul feudal maghiar. Prezentarea investigațiilor arheologice și istorice, a interpretărilor și a concluziilor la care s-a ajuns sunt cuprinse în volumul intitulat *Cefa-La Pădure. Locuirea medievală și premodernă. Studiu arheologic și istoric*, apărut în anul 2016.

Aceast studiu s-a realizat în urma investigațiilor efectuate pe 1451,87 mp, ceea ce reprezintă un procent de 0,70% din suprafața sitului. Continuarea săpăturilor este necesară deoarece încercările de determinare a dimensiunilor așezărilor medievale timpurii este până în prezent imposibilă pentru că în marea majoritate au fost cercetate doar parțial. Din aceleași motive legate de amploarea săpăturilor, situația din epoca medievală, perioada de dinaintea marii invazii tătare, este cunoscută doar din documente. Determinarea numărului de gospodării

ar permite și estimări de ordin demografic. Dezvelirea tuturor complexelor de locuire ar face posibile evaluări de ordin cantitativ pe diverse paliere, iar sub aspect calitativ s-ar putea opera cu încadrări cronologice mai strânse și mai nuanțate. Extinderea săpăturilor ar conduce la identificarea necropolei așezării medievale timpurii și pe această cale la cunoașterea vieții spirituale a locuitorilor. Prin dezvelirea întregului cimitir al satului Rădvani s-ar stabili numărul defuncțiilor per total și pe perioade cât mai restrânse și s-ar adăuga alte elemente privitoare la evoluția demografică a așezării. Studiul complex al materialului osteologic uman prelevat va stabili caracteristicile anatomice, nutriționale, genetice, ș.a. ale celor înmormântați.

O situație aparte prezintă Depresiunea Beiușului, zonă geografică intramontană, singura mare depresiune de pe versantul de vest al Munților Apuseni care nu comunică larg cu câmpia ci se leagă de aceasta printr-un defileu îngust, lung de circa 10 km. De remarcat este faptul că primele descoperiri arheologice medievale, puține la număr, s-au făcut în peșteri datorită interesului mult mai pregnant al speologilor pentru acest areal. Cea mai veche vatră de sat medieval, cimitirul și amplasamentul bisericii acesteia au fost localizate în extravilanul localității Sânmartinu de Beiuș în punctul La Piatră. Cercetările de suprafață și săpăturile întreprinse în vatra acestei așezări medievale au condus la identificarea unui nivel de locuire ce datează, cel mai devreme, din secolul al XI-lea, fiind dezvelit un complex de locuire databil în secolele XI-XII³. Recent a fost descoperită o necropolă de înhumație în Peștera Vacii de la Țarină (com. Roșia, jud. Bihor) cu șapte morminte. Printre schelete au fost găsite fragmente de ceramice provenite de la recipiente caracteristice pentru secolele VIII-IX⁴. Cercetările în depresiune se cer continuate urmând două direcții: cea pe verticală în situl de la Sânmartinu de Beiuș-La Piatră și pe orizontală pentru identificarea așezărilor medievale.

Existau în Bihorul medieval așezări ale căror nume definea etnia coloniștilor străini atrași de autoritățile regatului feudal maghiar. Primul și cel mai numeros grup colonizat pare să fi fost cel al pecenegilor, merit să ia locul secuilor în sistemul defensiv al comitatului Bihor. Prezența pecenegă în Bihorul medieval este ilustrată de toponime, hidronime și antroponime. Unele toponime desemnează așezări atestate documentar: Beseneu, 1226⁵ și terra Bessenew, 1273⁶. Toponimele care se regăsesc pe raza unor localități desemnează probabil doar așezări temporare sau sezoniere, folosite pentru pășunat: Bessenyö⁷, Bessenyö⁸, Beseny ér⁹. Mai existau și toponimele Agybesenyő și Vajdabesenyő, nelocalizate până în prezent pe teren¹⁰. Timpul și modul cum s-a înfăptuit colonizarea pecenegilor în Bihor nu sunt cunoscute cu precizie dar primele atestări documentare ale așezărilor pecenege datează de la începutul secolului al XIII-lea. Termenul de biszeni (magh. besenyő) denotă că în momentul emiterii documentelor pecenegii își mai păstrau individualitatea etnică. Clarificări în acest sens ar putea aduce viitoare săpături pe amplasamentul așezărilor pecenege. S-ar evidenția astfel și alte trăsături specifice unor așezări de locuitori cu un mod de viață predominant pastoral și în același timp cu sarcini militare.

Sursele scrise, respectiv Carmen miserabile, consemnează că Tămașda era în vremea marii invazii tătare un târg cu o intensă colonizare germană¹¹. Coloniștii au ridicat pe o insulă de pe malul drept al Crișului Negru o monumentală bazilică ale cărei ruine impresionează și

³ I. Crișan, *Sondajul arheologic de la Sânmartinu de Beiuș (județul Bihor)*, în *Crisia*, XXIX, Oradea, 1999, p. 45-57

⁴ Informații primite de la arheologul dr. Călin Ghemiș de la Muzeul Țării Crișurilor din Oradea care și-a asumat cercetarea acestui complex arheologic și ne-a oferit spre studiu materialul ceramic descoperit împreună cu scheletele.

⁵ Györffy Gy., *Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae*, vol. I, Budapesta, 1966, p. 600-601

⁶ C. Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. II, București, 1967, vol. II, p. 298

⁷ H. Gökenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter im Mittelalterlichen Ungarn*, Wiesbaden, 1972, p. 108, 234, 238

⁸ *Ibidem*

⁹ *Ibidem*

¹⁰ Rác A., *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*, Debrecen, 2007, p. 51

¹¹ Rogerius, *Carmen miserabile*, în G. Popa Lisseanu, *Izvoarele Istoriei Românilor*, vol. V, București, 1935, cap. XXXIV; E. Glück, *Realitățile societății românești din zona Aradului la mijlocul secolului al XIII-lea oglindite în Carmen miserabile a lui Rogerius*, în *Ziridava*, XIV, 1982, p.121

astăzi privitorul. Construcția datează, pare-se, de la începutul secolului al XIII-lea. Distrugerea parțială a sa de către tătari a fost urmată de o restaurare care a adus și elemente mai târzii între care portalul dinspre apus¹². În anii 90 ai secolului trecut, la o investigație a structurii construcției realizată cu aparatură digitală de prof. Ricardo Baretta de la Universitatea din Florența împreună cu Al. Sășianu de la Muzeul Țării Crișurilor din Oradea, s-a constatat că turnul este mai vechi decât corpul edificiului, fiind inițial un donjon de cetate¹³. Ulterior, prin sondajul de diagnostic efectuat de studenții Universității din Oradea în proximitatea turnului bazilicii au fost identificate, după cum era de așteptat, morminte din cimitirul care s-a dezvoltat în jurul lăcașului de cult. Amploarea redusă a săpăturii nu a permis atingerea orizontului cronologic anterior mării invazii tătare, săpăturile arheologice pe spații mai largi lăsându-se în continuare așteptate. Nu ar fi lipsite de interes săpături pe amplasamentele medievale ale unor sate precum Toboliu (Gyan), una din cele trei așezări din Bihorul medieval întemeiate de coloniști valoni, Cihei, Ciutelec, Tăut, Tăutelec, Orosi, așezări populate cu oaspeți de origine slavă, sau Olosig cu populație latinofonă.

Marile distrugerii ale invaziei tătare au cauzat dispariția definitivă a numeroase așezări, afectând astfel și numărul contribuabililor de pe domeniile Episcopiei catolice de Oradea. Acest fapt a determinat Episcopia să înceapă atragerea populației românești din zona de deal pe domeniile sale promițând frunțașilor ei obligații minime. Sate necunoscute până atunci încep să conteze în sistemul economic feudal și să fie luate în evidență. În sistemul de impunere la dări, după reconstituirea marilor domenii feudale din a doua jumătate a secolului al XIII-lea a devenit importantă precizarea etniei satului. Prima atestare documentară a unei așezări care cuprinde etnonimul poporului român din Bihor datează din anul 1283 când este pomenit satul Olahteluk la nord-est de Tileagd, azi dispărut¹⁴. Ar fi interesantă cercetarea arheologică a acestei așezări cu posibilitatea decelării unor note definitorii pentru cultura materială și pentru viața spirituală a românilor bihoreni la începuturile evului mediu.

¹² Al. Avram, *Arhitectura romanică din nord-vestul României*, Editura Universității Lucian Blaga Sibiu, Sibiu, 2006, p. 91-93

¹³ Informație, Al. Sășianu

¹⁴ C. Suci, *op. cit.*, p. 389-380